

Лукаш Бартосік

ПОЛЯКИ І КРИМСЬКА ВІЙНА 1853–1856 рр.

Кримська війна, яку також називають Східною війною, вважається істориками однією з найважливіших подій XIX ст. Вона вибухнула після кількадесятилітнього періоду рівноваги, що настала завдяки постановам Віденського конгресу. Конфлікт розпочався в 1853 р. Цар Микола I використав як привід більш ранні російсько-турецькі трактати, які надавали йому повне право опіки над православними християнами на території Туреччини. Вже в 1854 р. на боці Туреччини утворилася коаліція, що складалася із Франції та Великобританії, а з 1855 р. до неї приєдналося також королівство Сардинії, якому сприяли Австрія та Пруссія. Потрібно поставити питання, наскільки особи, що відповідали за долю окремих країн, розуміли труднощі, пов'язані із наступною війною? На мою думку, ніхто з тогочасних лідерів не був у стані передбачити тривалості, територіальних розмірів та кількості жертв війни. Всі очікували скоріше на блискавичне закінчення кампанії. Пізніший розвиток подій показав, що сталося зовсім по іншому. Воєнні дії точилися як на берегах Чорного, Білого і Балтійського морів, так і на теренах Кавказу, Закавказзя і Камчатки. Потрібно також задуматися над питанням очікуваних результатів. Беззаперечно, безпосереднім ініціатором війни був російський монарх, однак і Туреччина очікувала територіальних здобутків від війни. Уряд країни не приховував своїх планів та амбіцій, наприклад, на повернення північного побережжя Чорного моря, Кубані та Криму. Свої інтереси у війни переслідували також Англія та Франція. Тому офіційна версія конфлікту, за якою західні країни брали участь у війні виключно з метою оборони Туреччини, є маловірогідною.

Найважливішим пунктом мого дослідження є позиція і дії польських політиків під час подій у Криму. Моєю метою є відповідь на питання, чи були в той час використані усі можливості для визволення польських земель від російської окупації.

У цій статті я намагатимусь також висвітлити обставини, в яких діячі польської еміграції творили військові загоны у Туреччині, а також оцінку цієї діяльності (буду намагатися дати відповідь на питання, якою мірою оплатилася праця, здійснена поляками).

Першою засадничою метою союзників було не допустити Росію до Середземного моря, взяти участь у майбутньому розподілі військових трофеїв, а також наблизитися до південноазійських теренів. Ще однією вигодою був контроль над турецькою економікою та фінансами.

Вже під час війни (а також довгий час після її закінчення) поміж Англією і Францією точилося суперництво в напрямку систематичного грабунку турецької держави¹. Поки західні сили вирішили приступити до військових дій, минуло досить часу. Англіїці довго вагалися зі здійсненням агресивних кроків, оскільки бажали упадку турецькій монархії. Пасивна поведінка західних держав зробила можливим легке захоплення Росією Молдавії і Волощини у відповідь на відкинення турецьким султаном Абдулмесідом I умов ультиматуму. Австрія також не хотіла втручатися в події, викликані пізніше російським наступом. Імперія Габсбургів сама вторглася на територію Боснії та Герцеговини, яка належала Туреччині. Тільки обраний у Франції президент Луї Наполеон активно запротестував проти російської близькосхідної політики. Насамкінець, Великобританія оголосила війну Російській імперії 28 березня 1854 року. Це сталося, однак, тільки тоді, коли турецький чорноморський флот був повністю розгромлений у битві під Синопом і не був у змозі продовжувати воєнні дії.

У середині XIX ст. Росія володіла значними військовими силами, що складалася із регулярних і нерегулярних військ. На початку 1853 року до складу царської армії входило загалом 1,4 млн. воїнів, з них 891 генерал та 30492 офіцерів. Армія була поділена на чотирнадцять корпусів. Росія володіла 128 полками піхоти, до якої входило близько 893 тис. військових². Військовий потенціал Росії був додатково зміцнений різними фортецями, військовими портами і морськими фортифікаціями, а також оборонними спорудами на Далекому Сході. Попри поганий стан інженерних сил і брак офіцерських шкіл, було зрозуміло, що Росія має достатньо війська, щоб перемогти турецьку державу. Тоді втручання західних держав стало неминучим. Одну із провідних ролей під час цілого конфлікту відіграв князь Адам Єжи Чарторийський. Діяльність цього діяча консервативної орієнтації мала, згідно його плану, привести як до перемоги над Російською імперією, так і до відновлення Польської держави внаслідок цього.

Певною програмою закордонної політики, яку провадив Захід, були слова Луї Наполеона в розмові з Чарторийським. Битва у Криму мала стати так званою війною обмежених цілей, обмежитися тільки демонстрацією

¹ E. Tarle, *Wojna Krymska*, t. I, Warszawa 1953, s. 4.

² M. Klimecki, *Krym 1854–1855*, Bellona 2006, s. 57.

сили. В Європі на той час не робили надто поспішних кроків, щоб не дражнити Росію і не утруднити примирення з нею. У зв'язку з цими умовами легшим для розуміння має бути ставлення західних держав до польської справи. Початком діяльності польської дипломатії можна вважати червень 1853 р. Владислав Замойський у кореспонденції до князя Чарторийського описував свої спостереження після розмови із французьким міністром закордонних справ Друїном де Лгуйсем таким чином: *“Вражаючим є і може нам полестити активне намагання усіх, скероване на те, щоб наше ім'я не вплутувалося у східні справи. Вони знають, що це зброя потужна і навіть надто потужна для них. Не знають також, як її використати. Вони впевнені, що матимуть її, коли захочуть, тому до останньої хвилини намагаються не скомпрометуватися нею. Не маємо права нарікати. Безсумнівно, вони нас мають не за неживих, а занадто живих як для наших потреб”*³. Загалом, на думку Зигмунта Красінського, в середовищі західних держав панувало переконання, що завдяки мінімальним зусиллям можна дійти до миру. На жаль, можна ствердити, що польська справа не викликала достатнього зацікавлення серед відповідальних політиків західноєвропейських держав.

22 червня 1853 року Чарторийський виїхав до Лондона для представлення меморіалу, що був його особистим політично-військовим планом. Його погляди були заздалегідь відомі турецькому міністру закордонних справ Решиду Паші. Князь закликав Порту до пришвидшення процесу зрівняння у правах християн. На жаль, Чарторийський не викликав на той час надто позитивного враження в Англії і там його трактували як колишнього міністра закордонних справ Росії, конфлікту особу, яка, водночас, боялася царату. Однак, варто звернути увагу на погляди Владислава Замойського, згідно яких єдиною запорукою перемоги західних держав і Туреччини були військові дії супроти Росії з боку Австрії. Замойський пропонував віддати Габсбургам Молдавію та Волощину. То мало б привести до зміцнення позицій Австрії серед німецьких держав, принести політичну, військову і економічну користь, а також підняти її престиж на міжнародній арені. Замойський вважав, що румунський народ з радістю об'єднається зі своїми співбратами з теренів Семиграддя і Банату. Ця концепція, однак, мала одну ваду. Діяльність як австрійської влади, так і румунів була скерована проти політики угорського уряду, який не визнавав за румунами права на незалежність. Важливішим був спосіб, в який належало схилити австрійців до розриву стосунків з російським престолом.

³ M. Kukiel, *Polityka i strategia wojny krymskiej, a sprawa polska*, Londyn 1952, s. 2.

Також взамін за подарунок наддунайських князівств від Австрії очікували повернення Галичини. Тоді основний зв'язок між Росією та Австрією, що полягав би в спільному володінні польськими землями, був би розірваний. На жаль, Замойський не бачив одного негативного з польського погляду наслідку. Він опирався виключно на досвід 1811 року. В тих часах Австрія пропонувала Наполеону повернення галицьких земель в замін за іллірійські провінції. Але тоді Австрія була завойована і вповні залежна від французів. Натомість у 1853 р. ситуація була цілком іншою. Австрійці охоче прийняли б нові землі, але не віддали б Галичини⁴. Іншою вадою цього плану було те, що забули про план відшкодування втрачених територій для Туреччини. Османська імперія не була проінформована про ці пропозиції, а отже могло дійти до погіршення стосунків європейських держав з Портою. В липні 1853 р. збоку Замойського з'явився проект утворення в Туреччині військових формувань для охорони тамтешніх християн і досягнення їх рівноправ'я з мусульманами. Турецькі слов'яни не мали в цей час відповідно підготованих офіцерських кадрів, тому Замойський запропонував, щоб цими батальйонами керували поляки.

Також варто звернути увагу на позицію Польського Демократичного Товариства щодо участі поляків у Кримській війні. Діячі цієї, однієї з найважливіших фракцій польської політичної еміграції, через довгий час досить скептично підходили до цієї справи. Основною причиною такого стану слід вважати досвід центрального управління, винесений з періоду Весни Народів і повстанських поразок, понесених в Італії, Бадені та в Угорщині. Ще у вересні 1853 року Станіслав Ворцель так писав до Вільяма Дж. Лінтона: *“Деякі з моїх співвітчизників будують великі надії на ускладненнях на Сході [...]; якщо є щось обнадійливе для мене в усьому тому, то це перспектива французького вторгнення в Бельгію, оскільки це може викликати загальну пожежу”*⁵. Також можна припустити, що побоювання Ворцеля були пов'язані з тим, що у конфлікті європейських держав з Росією найбільше постраждали б прості люди. У відповіді щодо позиції лондонської Централі, інша група демократичних діячів створила в Парижі т. зв. Польське Коло під головуванням Юзефа Висоцького та Людвіка Мерославського. Члени групи висловлювали свою повну підтримку планам створення польських відділів у Туреччині, але вони не дійшли згоди в цьому питанні з Готелем Лямберт. Лише восени 1853 року

⁴ J. Nowak, *W. Zamoyski. O sprawę polską w Europie*, Poznań 2002, s. 161.

⁵ K. Marchlewicz, *Wielość obrazów wojny krymskiej w oczach Wielkiej Emigracji*, [w:] *Polacy i ziemia polskie w dobie wojny krymskiej*, J.W. Borejsza, G.P. Bąbiak (red.), Warszawa 2008, s. 67.

було зроблено спробу досягнути компромісу. На квартирі Адама Міцкевича (в Парижі) відбулась зустріч Владислава Замоїського (як представника табору Готелю Лямберт) і згаданого Висоцького. Надію на співпрацю давав факт, що Висоцький і Замоїський змогли співпрацювати в Угорщині та в Туреччині в 1849 р. – незважаючи на явно протилежні політичні погляди. На цій зустрічі граф Владислав Замоїський мав запропонувати визнати князя Адама Єжи Чарторийського провідником народу. Взамін представники Готелю Лямберт погоджувались би надати Висоцькому пропозицію обійняти посаду командувача польського легіону, що мав у майбутньому виникнути в Туреччині. Однак ця пропозиція паризьким Колом була відкинена. Від того моменту настало безпричинне і зовсім непотрібне суперництво між обома фракціями⁶. Означений поділ був дуже помітний у діяльності польської еміграції в Константинополі. Одним з лідерів т. зв. демократичної Партії був Зигмунт Мілковський, що перебував у постійному контакті з лондонською Централєю. Готель Лямберт мав постійного агента в Константинополі, а формальним керівником призначив Станіслава Дроздовського. Проте вже в той час найважливішу роль відігравав Міхал Чайковський⁷.

Партія т. зв. польських демократів, що перебували в Туреччині, повністю підтримувала політику паризького Кола. Окрім Мерославського та Висоцького, до найважливіших постатей згаданого угруповання належали між іншим Теофіл Янушевич, Северин Ельзановський, Александр Фіялковський, Вінцент Мазуркевич, Станіслав Понінський і Юзеф Ордега. Натомість заслуговує на увагу діяльність капітана Францішка Сокульського, що діяв узгоджено з керівництвом паризького Кола. Завдяки чотирирічному

⁶ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 168.

⁷ Міхал Чайковський, борець за незалежність, письменник і поет, що зараховується до української школи польського романтизму. Народився в 1804 році, в селі Гальчині Житомирського повіту Волинської губернії. У молодості одним з його вчителів був чоловік на ім'я Антонович. Власне Антонович вплинув на зацікавлення Чайковським дотичною до козаків тематикою (погляд, що козаки є лише знаряддям у руках царя і такий стан речей варто було б змінити). Учасник Листопадового повстання. Протягом багатьох років своєї діяльності співпрацював з Готелем Лямберт та Адамом Єжи Чарторийським. У Туреччині перебував протягом 1841–1872 років. Його місія мала на меті протистояти впливам Росії в Османській імперії. У 1850 році перейшов на турецьку службу і прийняв іслам разом з іменем Садик Паша. Організував і командував козацьким загоном підчас Кримської війни. По 1870 році повернувся в Україну. У 1886 р. наклав на себе руки. Залишив по собі праці, між іншим: “Козацькі повісті”, “Спогади Садика Паши Міхала Чайковського”, “Козаччина в Туреччині” та “Україна”: Z. Miłkowski (T. T. Jeż), *Mehmed Sadyk Pasza [w:] Tenże, Sylwety emigracyjne*, Lwów 1904, s. 84–85, M. Czajkowski, *Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego*, Lwów 1898.

проживанню в Стамбулі, Сокульський зав'язав багато цікавих знайомств. У момент розірвання дипломатичних відносин між Туреччиною і Росією, саме Сокульський енергійно намагався переконати турецьке міністерство, що воно може розраховувати на допомогу з боку поляків⁸.

Переходячи до розкриття обставин постанови польських відділів у Туреччині, варто зазначити, що Міхал Чайковський потребував підтримки Чарторийського, не лише з метою сприяння польській справі, але так само, щоби спростувати стереотип про його надмірну прив'язаність до Туреччини. Так само Чарторийському залежало на добрих відносинах з Садикою Пашою (Чайковським), позаяк, з його погляду, був потрібний офіцер, відомий у турецьких урядових сферах. Згідно Павлу Вержбицькому, думка лідера Готелю Лямберт про Чайковського знайшла підтвердження на початку східного конфлікту, по окупації Росією наддунайських князівств. Чайковський став посередником у контактах між владою Порти та табором Готелю Лямберт. Завдяки тому, вже в серпні 1853 року, перебуваючи в Парижі, турецький посол Вели Паша мав можливість звернутися з проханням (до князя Чарторийського) послати вишколених офіцерів на службу в турецькій армії. Насамперед завдяки старанням Чайковського Войцех Хжановський, Кароль Ружицький та Людвік Бистжоновський отримали генеральські ранги і призначення до служби на східному фронті⁹.

Польським офіцерам були визначені такі завдання:

Сераскер, на той час Мегмед Алі Паша, шурун султана, визначив використати тих польських офіцерів таким чином:

Генералові Чайковському мали надати головнокомандування над сорокатисячним корпусом, зібраним у Батумі, який мав діяти в Мегрелії, Імеріку і над Кавказом. У тому корпусі мав бути відділ черкесів і всі іноземні формування, які хотіли б служити в Туреччині. Генерал Замойський мав бути відправлений до штабу Омера Паші до Румелії. Генерал Бистжоновський до штабу Абди Паші до Анатолії. Каролеві Ружицькому хотіли доручити організацію і командування над козаками, а з ними і командуванням всім авангардом над Дунаєм¹⁰.

16 вересня 1853 р. Садик Паша (Міхал Чайковський) проголошує фіктивний патріотичний комітет України і Бессарабії, віддає його під патронат

⁸ W. Knapowska, *Kandydaci do tronu polskiego w czasie wojny krymskiej*, Poznań 1927, s. 16.

⁹ P. Wierzbiński, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej na tle jego relacji z obozem Czartoryjskich*, [w:] *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, J.W. Borejsza, G.P. Bąbiak (red.), Warszawa 2008, s. 106.

¹⁰ M. Czajkowski, *Kozaczyzna w Turcyi. Dzieło w trzech częściach przez X. K. (ozaka) O. (tomańskiego)*, ozdobione portretem na stali (Sadyka Paszy), czterema rycinami kolorowanemi i czterema zwoyczajnemu, Paryż 1857, s. 106.

султана, одночасно просячи про організацію козацтва¹¹. Врешті, у листопаді був утворений у Туреччині козацький полк, що складався з т. зв. козаків-некрасовців (нащадків донських козаків, які емігрували до Туреччини в першій половині XVIII ст.), а його командиром було призначено Мегмеда Садик Пашу. У той час, значно зріс як престиж, так і прибутки командира. Місячна винагорода Садика була збільшена в два рази і досягла близько десяти тисяч пістрів.

Для зростання орієнтації на прибуток одного з головних героїв подій, що розгортались у Туреччині, варто підкреслити, що подібну зарплату отримував, наприклад, бригадний або дивізійний генерал. Однак на практиці отриманий Садик Пашою ранг *мірімрана* вважався рівним з рангом бригадного генерала¹². Проте, щодо нього, цей ранг мав більше характер політичний, ніж військовий. Добровольців, що мали б увійти до складу відділу Садика Паші, вербували в Стамбулі, Тульчі, Адріанополі та Шумлі. У перші два місяці укомплектовано три сотні, а надалі ще п'ять. У цілому в них служило близько 600 осіб. Під кінець року турецький султан надав їм структуру 1 козацького полку¹³. Проте Чарторийський, а також Замойський, підходили з великою обережністю до наступних кроків Чайковського. Позаяк бракувало грошей, виникали значні організаційні труднощі (що було пов'язано з різним станом здоров'я добровольців, їх походженням чи релігією).

У той же час серед польської громадськості надалі панувало переконання, що Польща має використати розвиток подій у Криму для власних цілей. Також Зигмунд Красінський належав до осіб, які підтримували думку, що вибух великої загальної війни в Європі (незважаючи на те, що вона призвела б до величезних втрат), принесло б визволення Польщі. З таким поглядом цілком погоджувався і Владислав Замойський. У листі до Красінського (в грудні 1853 р.) виражав свою думку таким чином: *“Якщо є у Божих планах, щоб ми ожили, то суперечка та з Москвою мусить тривати довго. В тому наша надія; довге тривання війни дало б можливість Польщі – але не в краї, тільки в бою, що ведеться за кордоном, – заслужити собі повагу, розпустою втрачену і довести, що ми є сила, з якою потрібно і можна рахуватись. Така буде моя мета на Сході, лише б нас Польща зрозуміла і підтримала своїм духом, і, не дай Боже, не поспішала кидатись до зброї”*¹⁴.

¹¹ M. Kukiel, *Op. cit.*, s. 9.

¹² C. Badem, *Sadyk Pasha in the Light of the Ottoman Archives*, [w:] *The Crimean War 1853–1856*, J.W Borejsza (red.), Warszawa 2011, s. 95.

¹³ P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej...*, s. 109.

¹⁴ *Jeneral Zamoyski 1803–1868*, Biblioteka Kórnicka, Poznań 1930, t. VI, s. 16–17.

Поза сумнівом, з моменту свого прибуття до Туреччини (26 січня 1854 року) – графові Владиславові Замойському надано багато свободи у прийнятті рішень. Окрім того, що й надалі князь Адам Чарторийський уважався за неоспорюваного главу і провідника політики Готелю Лямберт, то саме на Замойського були покладені різноманітні завдання, що стосувались організації польських військових формувань на території Туреччини. Однак польські політики були одностайні у питанні планів утворення на теренах Османської імперії відділів польського війська. З метою ефективного виконання завдання, потрібно було окреслити позицію, яку мав зайняти Замойський щодо т. зв. стамбульської агентури. Сфера компетенції щодо осіб, які безпосередньо підпорядковувались графові Замойському, також була уточнена у спеціальній депеші польських властей, направленої до Станіслава Дроздовського, директора колонії в Адамполі і польського агента в Стамбулі. *“Пан Замойський займе посаду Його уповноваженого (А.Є. Чарторийського) на Сході. Тому у всіх питаннях ти будеш контактувати з ним і відповідно до наданих від нього завдань і доручень будеш поступати”*¹⁵. Таким чином Дроздовський мусів одночасно підтримувати постійний зв’язок зі Садиком Пашою і своєчасно передавати всю інформацію польському графу.

Однак незабаром різко змінилась ситуація на воєнному фронті. Після того, як Росія офіційно оголосила війну Англії і Франції, стало зрозумілим, що битва, яка точилась на Кримському півострові, з локальної війни перетворюється у довготривалий міжнародний конфлікт.

Воєнні зусилля відділів Чайковського і Замойського (події, що мають зв’язок зі вступом у кампанію Англії і Франції)

Співпраця між згаданими особами не була простою. Замойський, будучи ревним католиком, не приховував свого обурення тим фактом, що Чайковський наважився на зміну віри. Садик Паша почувався дуже ображеним через критику графа, висловлену на його адресу, але в кінцевому результаті між конфліктними сторонами дійшло до порозуміння зважаючи на спільність мети діяльності. Всю справу Садик намагався вияснити в листі до Замойського (від 5 жовтня 1853 р.) таким чином. *“Пане полковнику [...] дозволю собі тут ще кілька слів додати – що гр. Замойський намісник пана Князя, знайде в Мегмеді Садиці ту саму людину, яку знаходив у Міхалі Чайці Чайковському – і що те, що сьогодні стало, це покликання польських офіцерів з руки пана Князя, [...] с*

¹⁵ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 170.

найкращим доказом, що моя поведінка мала велику мету і була сперта і є на правді”. У дальшій частині листа Паша мав перекопати, що йому не залежить на грошах і золоті, як і на наступних відзнаках. Також висловлював надію на співпрацю в спільній політичній діяльності для Польщі, zarazem запропонувавши вірну дружбу і вірну службу¹⁶.

Певні сумніви щодо намірів Замойського, з погляду Садика Паші, могли бути викликані відсутністю у графа зацікавлення організацією козацького відділу. Однак то виникало більше з тієї причини, що поляки покладали надії на створення польського війська в Туреччині. Замойський також прагнув скористатися з обставин, через які Англія і Франція вступили у війну, щоби знову зацікавити європейську суспільну думку польською справою. Проект власних заходів представив Високій Порті ще в лютому 1854 року. Граф у підготовленому власному документі представив концепцію, яка проголошувала потребу розвитку козацького корпусу через поповнення офіцерськими кадрами і розташування козаків на лінії фронту. Все це мало привести до здобуття ефекту появи дезертирів з-поміж поляків, що залишалися на службі в російській армії. Також планувалось формування окремого польського корпусу¹⁷. Пропозиція Замойського не була підтримана з боку османської влади. Щодо позиції поляків, що воювали на царському боці, йтиметься в дальшій частині статті.

Повертаюсь до оцінки постаті Садика Паші, негативну думку на його адрес виразив також Антоні Язоранський. Офіцер, що брав участь у Кримській війні у відділі Владислава Замойського, ставився до поведінки Садика таким чином: *“На завершення Міхал Чайковський (Садик Паша) зовсім не думав про вигоди, які зі Східної війни можна було б використати для Польщі. Йому вистачало зробити своє ім’я відомим, задовольнити свої амбіції. Запропонував формування козацьких полків. Особисті матеріальні користи, які здобув при тому формуванні, були для нього стимулом докладати зусиль у цій справі”*¹⁸.

Отже, ця думка різко суперечить наведеному мною дещо раніше фрагменту змісту листа Садика Паші до графа Замойського. Таким чином, складно з цілковитою відповідальністю ствердити, чи Язоранський виробив власний погляд щодо особи Паші на основі докладного за ним спостереження, чи керувала ним тільки особиста заздрість, або лояльність щодо Замойського (або ж просто бажання сподобатися своєму командирові).

¹⁶ Sadyk Pasza, *List do Zamoyskiego z 5 października 1853*, BK 2552, k. 3.

¹⁷ P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej.*, s. 112.

¹⁸ A. Jeziorański, *Pamiętniki generała Antoniego Jeziorańskiego: od roku 1848 do roku 1863*, Lwów 1880, s. 222.

Дозволю собі на деякий час відійти від моїх роздумів щодо найважливіших постатей серед польських командувачів, що воювали в Криму. Тут варто коротко згадати про обставини вторгнення британських військ у Крим. Англія оголосила війну Росії 28 березня 1854 року. На війну вислала між іншим 13 полків легких драгунів, 17 уланських полків і 8 полків гусарів. Сукупно змобілізована британська армія нараховувала близько 27 тисяч людей (піхота і артилерія). Французи мали зібрати 30 тисяч, натомість турки – в межах семи тисяч придатних до війни осіб. Окрім того, керівництво Великої Британії сподівалось на швидку і легку перемогу. Ніхто тоді не припускав, що вирішальний тріумф буде коштувати союзникам виставлення значно чисельніших відділів і понесення величезної кількості людських втрат. Вторгнення на Кримський півострів не принесло об'єднаним силам союзників великих клопотів. Однак справжні проблеми розпочались у процесі просування в напрямку Севастополя. Армія продовжувала свій марш у південному напрямку наближаючись до межі міста. 20 вересня дійшло до кривавої битви, що відбулась над річкою Альма. Британський капітан з королівської кінної артилерії – Джордж Мод припустив, що в тому місці росіяни запланували стати на постій. На можливий відступ армії було вже занадто пізно.

“Пройшовши близько 10 кілометрів ми натрапили на дуже сильну позицію, де росіяни окопались на берегах річки Альма, і південний край позиції виходив на обрив близько 90 метрів. На вершині стрімкої височини противник окопав батарею з дуже сильними гарматами. Коли зблизились на якись 1800 метрів, розпочалась потужна канонада”¹⁹.

Перебіг битви над Альмою одразу виявив слабкі сторони російської армії. Однією з них була відсутність навиків нових правил піхотного бою. Відсутність узгодженості в діях, як при проведенні атаки у т. зв. кампаніях окремих частин, так само й батальйонів. Така оцінка впливає зі здійснюваних російськими офіцерами помилок – під час вишколу солдат, а також з тогочасного занедбання створення офіцерських шкіл у Росії. То призвело до значного зростання російських воєнних втрат. 20 вересня 1854 р. загинуло чи було поранено близько 5,5 тисяч російських солдат, у тому числі три генерали і 192 офіцери. Також значними були втрати у допоміжних відділах. Їх втрати оцінюються в близько 4300 убитих і поранених осіб²⁰. Проте битва на річці Альма і її наслідки були лише вступом до незвично кривавих і довготривалих змагань, що точилися під час

¹⁹ T. Brighton, *Szarża lekkiej brygady*, Wydawnictwo Amber 2006, s. 61.

²⁰ M. Klimecki, *Op. cit.*, s. 128.

облоги севастопольської твердині. Воєнні дії, що тривали 350 днів, закінчились тріумфом союзних військ 11 вересня 1856 року. Ціною, яку довелось заплатити в боротьбі за місто, були надзвичайно високі втрати, особливо в кількості вбитих і поранених людей – обрахованих на близько 230 тисяч вбитих і поранених солдатів з обох конфліктуючих сторін.

Серед польських властей натомість повставали різні концепції щодо того, хто посяде польський трон по закінченні Кримської війни (враховуючи, що її перебіг пішов би в сприятливому для польських планів напрямку). З боку польських влад – Адам Єжи Чарторийський був найбільш знаною особою, яка розглядала можливість віддання польського трону в посідання іноземному володарю.

Найчастіше виникали кандидатури з представників роду Габсбургів, але й висувалась ідея запропонувати польську корону принцу Наполеону, двоюрідному брату імператора. Принц Наполеон, що також називався Плон-Плоном, був сином Жерома Бонапарта (брата імператора Наполеона I). Згадана постать також неодноразово брала участь у розмовах, що стосувались діяльності польських еміграційних влад у Константинополі, а також щодо можливості формування окремих військових підрозділів. Іншим прикладом зусиль, яких докладав принц Наполеон, була співпраця з Чарторийський, початок якої припадає на кінець березня 1854 року. Польський князь (у листі до сина Владислава від 30 березня 1854 р.) так висловився щодо власних спостережень стосовно принца: *“Принц Наполеон висловився тоді, що потрібно оголосити Польщі, що як тільки Москва буде переможена, то він буде її підтримувати. Думкою принца Наполеона є незалежна Польща, що складалась би з усіх московських провінцій; німецькі радив залишити до дальшого часу”*²¹.

Натомість, з погляду британських політиків, однією з причин того, що переважала думка про доцільність обрання іноземця (на польський престол), було те, що король польського походження викликав би заздрість своїх співвітчизників. Тому можливе обрання князя Чарторийського, в значній мірі, могло б сплутати плани країнам Заходу щодо Польщі.

Тим часом, ситуація на воєнному фронті змінювалася дуже швидко. Завдання Садика Паші на початковому етапі війни (так званого плану Силістрійського) полягало між іншим у забезпеченні продовольством населення осадженої фортеці Силістрія. Надзвичайно героїчний опір турків призвів до відступу російських військ за Дунай. Поразка російських військ, очолюваних Іваном Паскевичем, була незаперечною.

²¹ W. Knapowska, *Op. cit.*, s. 25.

У серпні 1854 року Садик Паші вдається прорватися з своїм загоном козаків до Бухаресту. Місто було на той час окуповане турками, у зв'язку з евакуацією росіян з території наддунайських князівств. Садик увійшов до міста першим і за наказом Омера Паші був призначений його губернатором. Вигляд його війська був оцінений на високому рівні через велику їх кількість:

“У цілоденній битві на полях між Слободзією, Гюргівем та Фратешті так добре відзначилися, що англійський полковник Сименс, не добрий приятель ані козаків, ані їх командирів, рапортуючи головнокомандувачу про те, що бачив, написав: щоб оцінювати козаків, треба їх бачити на полі битви. Там вони показують, чого вони варті. Протягом дня кільканадцять ескадронів російських гусарів, шість сотень Донських козаків були атаковані і були утримувані чотирма сотнями козаків регулярних і трьома нерегулярних. Верховний головнокомандувач був дуже задоволений козаками, що відразу подав рапорт до Сераскера з вимогою до Султанської Ради на створення другого полку регулярних козаків”²².

Не менший ентузіазм викликав вступ козацького полку до Бухаресту. Протягом п'ятнадцяти днів зазначений загін займався підтриманням порядку у місті та його обороною перед можливим наступом російських військ, що знаходилися під командуванням генерала Жозефа Карла вон Анрепа. Князі та бояри Валахії і мешканці Бухаресту обдаровували козацькі загони різними подарунками. Беззаперечним фактом було те, що загін Садика Паші поповнювався багатьма молодими румунськими добровольцями, охочими вступити в ряди його полку. Записано навіть прибуття до його лав численних дезертирів з російського війська, а також поляків, литовців і москалів, найбільше з районів Київської губернії. До служби у полку Садика приєднався також доброволець з Польщі, виходець зі старого козацького роду, Генрік Виговський²³.

Іншим місцем змагань, вартим уваги, є анатолійська фортеця з назвою Карс, що знаходилася на вірмено-турецькому кордоні. У цій місцевості розташовувався головний штаб англійської армії. До штабу маршала Ахмеда Курда Паші потрапили польські офіцери Фелікс Бреанський і Людвіг Бистжоновський. Початковим наміром зазначених осіб було утворення християнських формувань, так званих Кракусів Кавказьких. План не спрацював і офіцери були вислані до північно-східної Анатолії. Отже, з'явилася нагода, щоб польські генерали відіграли важливу роль

²² M. Czajkowski, *Kozaczyzna w Turcyi...*, s. 113–114.

²³ *Ibid.*, s. 115.

у російсько-турецькій війні. На жаль, турки перебували у жахливому стані після поразки під Синопом і Баш Кадик Ларом. Крім того, на той час Англія і Франція ще не вступили у війну. З самого початку експедиції не було досягнуто повного порозуміння між окремими командирами, що у результаті відбилося у вигляді негативної оцінки положення поляків.

Людвік Бистжоновський поінформував Чарторийського про загальну ситуацію в Карсі, використовуючи тимчасову зупинку в Трапезунді:

“Здається, що генерал Гійон взяв перевагу в армії Ежерума. Насправді ця новина походить від англійців, які далі повідомляють, що той генерал є самовладним керівником штабу того війська. Генерал Гійон, наскільки нам відомо, – є заздрісником і хто знає, чи не буде він робити перешкоди нам, полякам, як агент Л. Редкліфа, вже як гордий супротивник з Угорщини [...]. Тут, у Трапезунді, говорять, що гарантовано можна зібрати 15000 добровольців стрільців, які навіть без платні пішли б на війну. При цьому їх легко можна перекинути на береги Кавказу”²⁴.

Конфлікт Бистжоновського з британським генералом Гійоном почався ще під час присутності обох офіцерів в Угорщині (Весна Народів). Однак попри різницю поглядів обох командирів, негативний вплив на дії турецької армії мала епідемія тифу. Зі спогадів Бистжоновського довідуємося, що кожного дня помирало від цієї хвороби близько 50 солдатів²⁵. На жаль, ситуація для поляків, які проживали в Карсі, погіршувалася. Битва, програна під Кірук Даара 5 серпня 1854 р., практично визначила провал польських планів у цій частині країни. У результаті початої через Росію дипломатичної інтервенції дії Бреанського засудив уряд П'ємонт. Поведінку офіцера визнано за компрометацію, оскільки Бреанський, як більш ранній підданий царя (з 1848 по 1851 р. служив в армії Королівства Сардинія) з початком військових змагань у Туреччині, діяв на шкоду Росії²⁶.

Преса у Парижі та Лондоні дуже уважно описувала сучасні події в Анатолії. Бреанський і Бистжоновський були відкликані з місця суперництва. Проте, це не привело до покращення становища турецьких військ і оточена фортеця була захоплена російськими військами 28 листопада 1855 року. Перемога російської армії, отримана після багатомісячної облоги фортеці, була однією з найважливіших моментів Кримської війни. Хибною є нав'язана думка, що винними у цій ситуації були польські командувачі (хоча вони могли поводитися і більш дипломатично).

²⁴ BK, rkps 2552, *Ludwik Bystrzonowski do Władysława Zamoyskiego, Trebizonda, 25 stycznia 1854*, k. 14.

²⁵ H. Chudzio, *Generalowie polscy w obronie twierdzy Kars podczas wojny krymskiej*, *Studia z historii społeczno-gospodarczej*, t. IX (2011) 158.

²⁶ *Ibid.*, s. 162.

Несподівані проблеми почали з'являтися у зв'язку з діяльністю Садика Паші. Після захоплення Бухаресту його загонами, здавалося, що позиція командира є надзвичайно сильною. На жаль, Садик був позбавлений командування над військами і отримав наказ залишити Добруджу. Набагато гіршими, однак, були наслідки рішення для керівництва першого полку. Багато солдатів вирішило дезертирувати, також велику проблему становив спротив місцевого населення щодо спроб Садика вербувати нових добровольців. Також добровольці-поляки не бажали вступати у ряди відділів Садика, бо переважну більшість з них збирав Владислав Замойський у місцевості Рушук²⁷.

Певним парадоксом було те, що в момент найвищих успіхів Садика Паші влітку 1854 р. з'явився задум розбудови козацьких формувань. З відповідним листом до турецького уряду щодо цієї справи звернувся османський маршал Омер Паша. На початку листопада 1854 р. Султанська Рада урочисто оголосила про створення нового формування. Насправді, головним зачинателем створення II полку султанських козаків був імператор Франції Наполеон III, підтвердженням чого був виступ султана Абдулмечіда I: *“Цей новий полк, за волею імператора Франції, має бути організований під керівництвом графа Замойського, але цей II-гий полк з графом Замойським, як і I-й полк, мають бути під головним командуванням Мехмеда Садика Паші”*²⁸.

З моменту створення нового відділу з'явилась взаємна неприязнь між Замойським і Садиком. Паша відчув себе приниженим тим більше, що про це рішення дізнався останнім. Не горів бажанням, щоб йому підпорядковувався полк, який відрізняється ідеологічно і становить певну противагу I полку султанських козаків. Здійснювалися спроби залагодження конфлікту, зокрема, був запрошений князь Вітольд Чарторийський на посаду командира новоствореної формації. Син князя Адама Чарторийського не був впевнений у доцільності такого рішення. З упевненістю можна стверджувати, що створення II полку призвело до остаточного провалу дій Садика Паші.

На цьому місці хотів би охарактеризувати частину Владислава Замойського. Згідно рапорту з Шумлі від 13 травня 1855 р., загальна чисельність осібового складу II-го полку султанських козаків становила 448 чоловік. У цю кількість входило 376 чоловік зі служби дійсної, з них 248 – солдатів (решта офіцери, лікарі, унтерофіцери, ремісники тощо) і

²⁷ P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej.*, s. 117.

²⁸ *Jeneral Zamoyski 1803–1868*, Biblioteka Kórnicka, Poznań 1930, t. VI, s. 111.

151 кінь²⁹. Проте в жовтні кількість задіяних до служби осіб становила 940 чоловік (з них 2 – підполковники, 5 – майорів, 13 – капітанів, 17 – поручників, 16 – підпоручників) і 686 коней³⁰.

Незабаром ця кількість з різних причин зменшилась. Головна відмінність по відношенню до відділу Садика Паші була в тому, що II-й полк був однорідним за національністю і складався з поляків, які були направлені Готелем Лямберт. Його обмундируванням і озброєнням займалася Франція, турки ж платили грошову винагороду. Перша зустріч двох полків відбулася 2 червня 1855 р. у селі Мараш над Камчикем. Тоді стало зрозуміло, що конфлікт між командирами буде мати негативний вплив на функціонування військових частин. Замоїський почав формувати власний полк і відходити з-під командування Садика. Наприкінці червня Замоїський вирушив до Лондона. Крім розмов щодо створення нового полку, метою графа було досягнення стану, в якому польська справа стала однією з головних цілей діяльності у часі Кримської війни. На жаль, черговий раз Замоїський переконався, що англійці не цікавились долею Польщі. Не переконав їх представлений раніше документ, що отримання незалежності Польщею може допомогти в остаточній перемозі над Росією. Серед британських урядовців панувала думка, що відродження давньої Речі Посполитої призведе до повного розриву стосунків з Росією, що суперечило їх державним інтересам. Лорд Джон Рассел стверджував, що польська справа безнадійна. Проте міністр закордонних справ Англії лорд Георг Віллерс Кларендон був зацікавлений тільки використанням польських солдатів, що перебували на службі в Османській державі. У результаті дипломатичних дій Замоїському вдалося досягти тільки своїх власних інтересів. Задумом британських політиків був розвиток султанських козацьких формувань у Туреччині. Отримано згоду на пропоновану Замоїським незалежність і державні польські кольори. На жаль, виключено інші форми діяльності полку, крім перебування його під султанськими прапорами. Аргумент, що англійці використовують польських солдатів як “гарматне м’ясо” для досягнення власних цілей, був відкинутий як прояв манії величчя поляків³¹.

Садик Паша, користуючись відсутністю Замоїського в Туреччині, спробував захопити контроль над II-м полком. На думку Адама Левака, найбільш правдоподібно і виключно з метою повного перекреслення

²⁹ *Raport dzienny 2 pułku Kozaków Sultańskich, Szumla, 13 maja 1855 r.*, BK 2554, k. 23.

³⁰ *Raport dzienny 2 pułku Kozaków Sultańskich, 8 października 1855 r.*, BK 2554, k. 56.

³¹ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 208.

планів графа на засіданні військової ради Садик оголосив пропозицію використання козаків у битвах на теренах Азії³². Вже 2 серпня 1855 р. I і II полки козаків отримали наказ вирушати під Карс. Омер Паша почав вимагати ударного війська для визволення турків, які перебували в оточеній росіянами фортеці. Про проблеми Фелікса Бреанського і Бистжоновського в Анатолії було згадано раніше. Проте рішення про відправлення козацьких полків до Азії виявилось повним непорозумінням. Підполковник Вінцент Слубіцький, який тимчасово командував II-м полком скаржився: *“Наші люди, по правді кажучи, бідні. Майже ніхто не має штанів, велика кількість французьких чобіт повністю подерлися, через це загальне незадоволення”*³³.

Попри пануючий голод і бунт серед козацьких рядів, було прийнято рішення про вирушення у бік місцевості Бургас. Впевнено можна ствердити, що рішення, прийняті Садиком Пашею, були залежні від його особистих амбіцій і зачепленої гордості. Навіть князь Адам Єжи Чарторийський і діячі Готелю Лямберт не змогли вплинути на поведінку офіцера. Почалися дезертирство і вихід у відставку сержантів полку. Садик наказав ловити і карати винних. Паша зі своїм відділком дійшов до Бургаса 17 серпня, проте Слубіцький, який заміщав Замойського, на декілька днів пізніше. Потім було заплановано організувати переправу на кораблях у напрямку Криму або іншої частини Азії.

Вінцент Слубіцький розраховував на втручання графа у дії Садика: *“Якщо Всевишній хотів би нас перевірити, то, без сумніву, це від моменту вирушення з Шумлі аж сюди. Не хочу згадувати фізичні і моральні терпіння, які були дуже болісні”*. У подальшій частині листа офіцер вважає, що дії Садика Паші призводять до знищення цілої праці, виконаної солдатами, коли він змішує з багном все, що гідне. Слубіцький скаржився, що за найбільшого бажання і послуху був неодноразово висварений головнокомандувачем³⁴.

На жаль, Замойський, не бажаючи загострювати власного конфлікту із Садиком, наказав Слубіцькому в усьому слухатись свого командира. Згідно такої реакції Замойського, постановлено звернутися з проханням про допомогу до Адама Чарторийського. У зв'язку з конфліктом, пов'язаним з відрядженням полків до Азії, потрібно було вжити дипломатичних заходів. У таборі Готелю Лямберт боялися повного розірвання стосунків з Пашею.

³² A. Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji, 1831–1878*, Nakł. Instytutu Wschodniego; skł. gł.: Gebethner & Wolff, 1935, s. 132, P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej..*, s. 119.

³³ P. Wierzbicki, *Działalność Sadyka Paszy w czasie wojny krymskiej..*, s. 120.

³⁴ ВК, к. 201–202, Шубіцький до Замойського, з озону спод Бургас, 20 X 1855.

З дипломатичною місією до Туреччини були відправлені князь Владислав Чарторійський та Адам Міцкевич. Приїзд одного з найвідоміших польських поетів дав Садику Паші шанс на поліпшення власної репутації. Міцкевич з розумінням говорив про дії Садика, в той час як критикував Замойського за спробу переходу на англійську платню. На думку польського національного поета, вчинки графа Владислава Замойського призводили до цілковитого знищення єдності поляків. У таборі під Бургасом Міцкевич у товаристві князя Владислава з'явився 8 жовтня 1855 р. Свої позитивні спостереження щодо Садика Паші Міцкевич не завагався представити у своїй кореспонденції до князя Чарторійського: *“Віднайшов Садика Пашу у тих же самих почуттях до Польщі і до особи В[ашої] В[исокої] Милості прихильність, яку знав у ньому давно. Додам, що з ним ми виїхали до Бургасу, наслухалися тут найдивовижніших казок про Садика Пашу і його табір. Нас застерегли, що там голод; запаслися сухарями і копченим м'ясом – шептали нам, що ризикуємо і можемо зазнати напад, – сміялися з того і справедливо. У таборі Садика панує порядок, а також бадьорість і веселість – солдати дуже прихильні до командира [...]. Таке формування, якби переросло у більшу кількість полків, стало б потужним інструментом для польської справи. Воно має стихію у самій Туреччині козацькій, має співчуття у Болгарії, у Валахії, не говорячи про Україну”*³⁵.

За словами Міцкевича, граф Замойський відповідав за розподіл полків. А дії його були шкідливими для Польщі, попри запевнення про співпрацю як з Чарторійським, так і з Садиком. Пізніше дії Міцкевича (розпочаті під впливом його власного секретаря Арманда Лев'єго) були спрямовані до утворення жидівського легіону. Поет прагнув, щоб Садик-Чайковський надав відповідну допомогу та козацький командир не підтримав ініціативи Міцкевича.

*“Адам Міцкевич був натхненником порозуміння поляків з ізраїльтянами, припускав навіть державне об'єднання в Польщі останніх, познайомився з молодим Ротшильдом, що прибув до Константинополя [...] Визнаю, що хоч я досконало розумів важливість тої організації і для Туреччини, і для польської справи, дивним мені видавалося – шляхтич польський і то з роду козаків на чолі гусарів ізраїльтян, хоч би навіть вони оживлені були духом Махабеушув”*³⁶.

Міцкевич стверджував свою концепцію на засадах споглядання подій, з яких випливало, що поляки не розуміють власного національного

³⁵ М. Czajkowski, *Kozaczyzna w Turcyi...*, s. 262.

³⁶ М. Czajkowski, *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, Warszawa 1962, s. 249–250.

інтересу. Тому потрібно замінити їх ізраїльтянами, які могли б створити приклад, гідний наслідуванню. Міцкевичу вдалося переконати Садика Пашу до участі у створенні нового полку.

Проте хвороба великого поета та смерть (за незрозумілих обставин, у Константинополі – 26 листопада 1855 р.) перекреслили його зусилля.

Тим часом, внаслідок багатомісячних старань 16 листопада граф Владислав Замойський отримав урядовий акт, який підтверджував створення дивізії султанських козаків. Про цю справу Замойський оголосив під час промови в Лондоні на зібранні поляків з нагоди річниці смерті Лорда Дадлея Стюарта.

“То ж бо, панове, теперішній день, який є для нас таким болісним нагадуванням, буде завжди в пам’яті в Польщі, як перший день нової епохи, в історії нашої праці для звільнення вітчизни. Тепер, панове, отримали урядове повідомлення, що уряд Великої Британії уповноважив мене до утворення окремого польського корпусу, що має назву “Дивізія султанських козаків”. Не припиняючи бути у складі армії султана, який перший посмів подивитися в очі Москві і нас покликати, – залишаємося у складі турецького контингенту і переходимо під командування і на утримання Англії. На початку наша дивізія має складатися з двох полків піхоти, батальйону стрільців і двох полків кінноти”³⁷.

Це формування Замойського мало нараховувати 4 тисячі чоловік (2 полки піхоти по 1000 чоловік кожний, 1 батальйон стрільців – 1000 чоловік, два кінні полки – по 500 чоловік кожний). Нові відділи мають бути приєднані до британського контингенту під головкомандуванням генерала Роберта Джона Гуссея Вівіана³⁸.

З моменту утворення нового відділу стало очевидним, що співпраця Садика Паші і Владислава Замойського (а також упередженість Чарторийського і табору Готелю Лямберт) закінчилася поразкою. Садик хотів нібито використати Туреччину для польської справи, тим часом у протистоянні до Замойського був вороже налаштований щодо країн Західної Європи. Паша був зацікавлений у подальшому розвитку козацьких формувань і отриманні підтримки з боку князя Адама. Граф Замойський трактував відділи козацькі як початковий етап у діях до утворення національного війська.

На початку 1856 р. політична ситуація в Європі змінюється. Після поразки у Севастополі, росіяни були готові до укладання миру. Владислав

³⁷ W. Zamoyski, *Raport do J. X. M. Xięcia Czartoryskiego i dwie przemowy Jła Zamoyskiego dotyczące formacji dywizji polskiej kozaków sultanskich*, Paryż 1856, s. 3–4.

³⁸ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 218.

Замойський постав перед важкою дилемою. Важко було стверджувати, чи варто продовжувати подальші дії щодо організації підрозділів, дії яких закінчаться у разі укладання миру. Скоро прийнято було рішення про продовження діяльності, тому що Англії були потрібні польські військові формування як вагомий аргумент у часі майбутніх перемовин з Росією.

Не бракувало також поляків, які були на службі царату. Найвідомішою постаттю був польський генерал і пізніший диктатор Січневого Повстання – Ромуальд Траугутт. Згадана особа брала участь у Кримській війні. До Криму він прибув зі своїм підрозділом у квітні 1853 р. Траугутт брав участь у бойових діях під час облоги Севастополя. Участь Траугутта відзначив цар Александр II, коли у листопаді 1855 року об'їжджав війська на північній стороні, а також на інших ділянках Кримського фронту. Крім попередніх нагород цар запровадив спеціальну медаль на стрічці в чорножовтих кольорах, подібно до стрічки хреста святого Георгія. Траугутт отримав бронзову медаль за кампанію в Силістрії, і Севастопольську срібну медаль. Заплановано також призначення офіцера старшим ад'ютантом і штабскапітаном.

*“За відзначення у бою”, – написано у відповідному документі, відправленому до Петербурга за рішенням самого генерала Хрульова. Офіцер працюватий, сумлінний і відповідальний, на якого можна цілковито покластися”, – написав йому в урядовому листі служби шеф штабу генерал Котзебує. Лояльний – оцінили росіяни. Стриманий – відзначили поляки*³⁹.

Про участь Едмунда Ружицького у боротьбі проти Туреччини згадує Тадеуш Бобровський у своїх записках. У 1851 р. Ружицький виїхав до Петербургу і був прийнятий до військової академії у чині поручника. *“Закінчив військову академію з відзнакою, служив на Кавказі, був підполковником генерального штабу, перебував у Бердичеві, де після повстання і залишився”*⁴⁰. Ружицький боровся проти турків на Кавказі 4 роки. Потім, після виходу з царського війська, був одною з найголовніших постатей Січневого повстання в Україні.

Відомо також про участь у рядах царської армії генерала Адама Жевуського, який підчас Кримської війни керував Євпаторійським підрозділом, а також виконував за Леона Героніма Радзівілла функції командувача під містом Саки.

Веслава Шлівовська надала інформацію про учасників Кримської війни, які засуджені російською владою на заслання після невдалого

³⁹ S. Strumph Wojtkiewicz, *Traugutt*, Warszawa 1964, s. 323.

⁴⁰ T. Bobrowski, *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego*, t. I, Lwów 1900, s. 33.

повстання. Одним з прикладів є особа Петра Купішевського, який брав участь у війні в Криму, служив у Казанському і Естляндському полку піхоти. Купішевський був нагороджений двома відзнаками за бездоганну службу, срібним орденом за “Оборону Севастополя” і бронзовою медаллю за участь у Кримській війні. Заарештований під час розбиття повстанського підрозділу Юзефа Янковського (псевдо – Шидловський) і засуджений на 15 років важких робіт у копальнях (вирок відбував у Красноярську, Олександрівську, Бадайську), загинув у результаті сутички з домашнім оленем у 1873 р.⁴¹ Потрібно погодитись з Шлівовською, що служба у царській армії завжди означала денаціоналізацію і підпорядкування, і навіть співпрацю з владою окупанта. Російська влада кожну людину, яка відмовлялася підпорядковуватися керівництву і закінчувала військову службу, вважала зрадником, достойним смертної кари.

На початку 1856 р. Владислав Замойський розраховував на допомогу з боку Фелікса Бреанського в організації своєї дивізії. Офіцер одначе однозначно відмовив. Тільки Адамові Чарторийському вдалося переконати Бреанського до виконання прохання Замойського. З наказу від 26 січня 1856 р. (Париж) дізнаємось, що Бреанський був призначений командиром першої бригади піхоти. Миколай Корвін Каменський (полковник п’ємонтських військ) прийняв командування полку кавалерії, у той час як командиром першого полку польської піхоти став підполковник Вінцент Слубицький. Капеланом дивізії султанських козаків було призначено ксьондза Кароля Качановського⁴².

Завданням Бреанського було командування бригадою піхоти, сформованої в Скутарі над Босфором. До складу бригади Бреанського входили: I полк піхоти лінійної, III полк піхоти і IV полк стрільців піших. На мою думку, граф Замойський високо оцінив старання Бреанського, призначивши офіцера тимчасовим командувачем дивізії (31 травня 1856 р.)⁴³.

На жаль, також у той час не забракло конфліктів серед окремих польських керівників. Однією з причин було поширення плітки, що кожного члена дивізії примусять вступити до турецького війська в індивідуальному порядку. Привертає увагу рішення Миколая Каменського, який закликав солдатів не підпорядковуватися і виходити з лав дивізії. Рішенням Замойського

⁴¹ W. Śliwowska, *Uczestnicy wojny krymskiej – zesłańcy postyczniowi*, [w:] *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, J.W. Borejsza, G. P. Bąbiak (red.), Warszawa 2008, s. 143.

⁴² Z. Miłkowski, *Udział Polaków w wojnie wschodniej 1853–56*, Paryż 1858, s. 185.

⁴³ P. Wierzbicki, *Dziennik generała F. Breanńskiego, dowódcy brygady piechoty w Dywizji Kozaków Sułtańskich. Część I. Rozkazy*, Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, t. V, Warszawa 2000, s. 19.

Каменського відкликали з посади через непояснення цієї ситуації. Внаслідок того був організований бунт за участю декількох офіцерів, з метою оборони командира полку кавалерії. Доходило до ситуації, що масово подавали у відставку військові, які несли службу у бригаді кінноти і піхоти. Ситуація була опанована завдяки рішучим діям Фелікса Бреанського.

“Завтра залишаться тільки два ескадрони – по одному з кожного полку, решта розішлемо по селах – все спокійно, заарештованих офіцерів ми випускали, бо треба було половину бригади арештувати [...], є в ескадронах молоді і щасливі люди, їм все набридло і беруться до служби. Впевнений, що ксьондз Подольський запевнював людей в опіці Англії, щоб тільки не йшли на турецьку службу”⁴⁴.

Бреанський підозрював, що головним ініціатором бунту був ксьондз Станіслав Подольський, а також згадуваний раніше капелан Качановський. Після виїзду зі Стамбула генерал Каменський однозначно засуджував дії графа Замойського. Готель Лямберт повністю підтримував вчинки графа.

5 липня 1856 р. турецький уряд вирішив відкинути спробу щодо приєднання дивізії Замойського до складу турецької армії. З погляду Туреччини, після укладання Паризького миру (30 березня 1856 р.) утримання підрозділу було недоцільним, через його склад із закордонних солдатів. Противниками такого рішення були влада Австрії і Росії. Західні країни намагалися залагодити свої справи з погляду царату. У самій Туреччині було чимало противників утримання християнської армії. Велике небажання подальшої служби на султанському утриманні висловлювала частина польських офіцерів і солдатів. У зв'язку з обставинами, що склалися, дивізія султанських козаків була розпущена. 30 липня Замойський видав наказ, що стосувався нагород для його підлеглих. Звання підполковника отримав майор Антоній Веруський, у той час, як звання майора отримали Владислав Енглерт, Юзеф Ягмін, Теофіл Вапінський та Ігнатій Яцковський⁴⁵. Пізніше формування графа Владислава Замойського було ліквідовано. Частина солдатів перейшла до війська Садика Паші. У січні 1857 р. рішенням сераскира Ризи Паші створено при формації Чайковського II-й полк драгунів.

Незважаючи на багато конфліктів, які виникали між керівниками, – саму ідею утворення відділів Замойського і Чайковського можна визнати як добрий задум. Князь Чарторийський зробив багато для відродження

⁴⁴ BK, 2553, *Raport gen. Breańskiego do W. Zamoyskiego*, k. 37, 20 VI 1856.

⁴⁵ J. Nowak, *Op. cit.*, s. 233.

Польської держави. Головною причиною поразки польської дипломатії у період Кримської війни можна визнати відсутність зацікавленості Польщею з боку західних країн. Англія і Франція, а також Австрія, не знайшли приводу, щоб відбудова незалежної Польської держава була для них корисною. Західні держави не цікавилися також виконанням царських обіцянок (з Паризької конференції), які надавали Конгресовому Королівству автономію, релігійну свободу тощо. Після поразки Січневого повстання Польща змушена була чекати півстоліття, щоб відновити свою незалежність.